

Services of Abolfazl Towliyat (1300–1358) Based on Oral Information

Zahra Jiravand¹, Mansour Dadashnejad², Ahmad Jamrasi³

¹ PhD., Department of History of Twelver Shiism, University of Religions and Beliefs, Qom, Iran
(Corresponding author). zjiravand@gmail.com

² Associate Professor, Department of History, Research Institute of Seminary and University, Qom, Iran.
mdadash@rihu.ac.ir

³ PhD., Department of History of Iran, Center for Documents of the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH), Qom, Iran. Ahmad.jamrasi@gmail.com

Abstract

This study aims to examine the life and character of Abolfazl Towliyat, one of the prominent figures of the Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH) in Qom. Having served for many years as the chief custodian of the shrine, he is regarded as an outstanding personality in the contemporary history of Qom, whose ethical conduct, management style, and manner of interaction with pilgrims, staff, and religious scholars were admired and praised by his contemporaries and associates. Accordingly, this research revisits his individual and social persona through the oral memories from close relatives, colleagues, and cultural figures of Qom, particularly in light of the absence of any systematic or analytical written work on him, with his name appearing only sporadically in some memoirs and quotations. Emphasizing the significance of the chief custodianship within the shrine's administrative structure and its relation to the social developments of Qom in the 20th century, the study highlights the necessity of focusing on the role of figures like Abolfazl Towliyat. Through the collection and analysis of dispersed narratives about his life and lifestyle, based on interviews with his family, friends, and colleagues, a documented and comprehensive portrayal is presented. Towliyat was a refined, well-dressed, courteous, dignified, sincere, and pious individual whose conduct toward servants, students, and even the general public was characterized by politeness, humility, and fairness. Despite holding a significant position in the shrine, he never resorted to power displays or abuse of authority. According to reports from shrine staff and some students, socially he was organized, serious, committed, and responsible. Although Towliyat was not from the clerical class, he maintained respectful relations with the religious scholars and prominent figures of the seminary, with deep and meaningful connections to some, such as

Cite this article: Jiravand, Z., Dadashnejad, M. & Jamrasi, A. (2025). Services of Abolfazl Towliyat (1300–1358) Based on Oral Information. *History of Islam*, 26(2), p. 219-243. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2022.63620.2249>

Received: 19 December 2024

Received in revised form: 8 March 2025

Accepted: 21 April 2025

Available online: 1 July 2025

Type of article: Research Article

Publisher: Baqir al-Olum University

<https://pwq.bou.ac.ir/>

©2025/authors retain the copyright and full publishing rights

Ayatollah Mar'ashi Najafi and Ayatollah Golpayegani. Notably, he avoided ostentation, flattery, and involvement in political circles, traits that made him a trusted and reassuring figure among the shrine employees and some religious scholars. Based on the conducted interviews, he possessed a strong memory for Persian poetry, especially the sonnets of Hafez, and recited texts and poems with taste and precision. This, coupled with his warm and polite demeanor, fostered closeness and popularity among the shrine staff. From a managerial perspective, Towliyat was disciplined and accountable in fulfilling his duties. He approached responsibilities meticulously and supervised the shrine's environment, staff behavior, and the respect afforded to pilgrims with sensitivity. Simultaneously, he acted calmly, impartially, and wisely in cases of conflict or disorder, striving to keep the sacred place free from tension. He recognized the sanctity of the shrine and contributed through his actions to its preservation. Abolfazl Towliyat represents a model of non-clerical religious managers in Iran's contemporary religious institutions who, through commitment, ethics, and responsibility, left an enduring legacy in the collective memory of their religious community. He passed away in 1979 (1358 A.H) and remained respected by many scholars, literati, and shrine personnel during his life and after his death.

Keywords: Abolfazl Towliyat, Holy Shrine of Hazrat Masoumeh (PBUH), History of Qom, Sacred Sites.

خدمات أبي الفضل توليت (١٣٥٨-١٣٠٠ الشمسي) بناءً على المعلومات الشفوية

زهراء جيراوند^١، منصور داداش نجاد^٢، أحمد جمراسي^٣

^١ الدكتوراه، قسم تاريخ تشيع الإثني عشر، جامعة الأديان والمذاهب، قم، إيران (الكتابة المسؤولة) zjiravand@gmail.com

^٢ أستاذ مشارك، قسم التاريخ، معهد الحوزة العلمية والجامعة، قم، إيران. mdadash@rihu.ac.ir

^٣ الدكتوراه، قسم تاريخ إيران، مركز وثائق العتبة المقدسة للسيدة معصومة (س)، قم، إيران. Ahmad.jamrasi@gmail.com

الملخص

هدفت هذه الدراسة إلى دراسة حياة وشخصية أبي الفضل توليت، أحد أبرز شخصيات حرم السيدة المعصومة (س) في قم. تولى رعاية الحرم الشريف لسنوات طويلة، ويُعتبر من الشخصيات المرموقة في تاريخ قم المعاصر. وقد أشاد المحيطون به ومعاصروه بأخلاقه الرفيعة وأسلوبه الإداري وتعامله مع الزوار والموظفين وعلماء الدين، وأشادوا به. وفي هذا الصدد، تناولت الدراسة الحالية سيرته الشخصية والاجتماعية، معتمدة على الذكريات الشفوية لأقاربه وزملائه وشخصياته الثقافية في قم، في ظل عدم نشر أي عمل كتابي وتحليلي عنه حتى الآن، ولم يرد اسمه إلا بشكل متقطع في بعض المذكرات والافتباسات. وفي هذه الدراسة، ومن خلال الإشارة إلى أهمية منصب الوصي في الهيكل الإداري للأستانة، وكذلك علاقة هذا المنصب بالتطورات الاجتماعية في قم في القرن الرابع عشر، تم التأكيد على ضرورة الاهتمام بدور أشخاص مثل أبي الفضل توليت. حاول هذا البحث تقديم صورة موثقة وكاملة عنه من خلال جمع وتحليل روايات متفرقة عن حياته وأسلوب حياته من خلال حوارات مع عائلته وأصدقائه وزملائه. كان أبو الفضل توليت رجلاً أتيق الملبس، مهذباً، كريماً، زهياً، متديناً، وكان سلوكه مع الخدم والطلاب، وحتى عامة الناس، اتسم بالكياسة والتواضع والإنصاف. ورغم توليه مناصباً مهماً في أستانا، فإنه لم يلجأ أبداً إلى إظهار سلطته أو إساءة استغلال منصبه. بناءً على تقارير من موظفي العتبة وبعض الطلاب، كان توليت منضبطاً اجتماعياً، جاداً، ملتزماً، ومسؤولاً. ورغم أنه لم يكن من رجال الدين، إلا أنه كان يتمتع بعلاقة احترام مع علماء وشيوخ الحوزة، وكانت تربطه علاقات وطيدة وعميقة مع بعضهم، مثل آية الله مرعشي النجفي وآية الله كلبايكاني، وآخرين. من أهم سماته الشخصية تجنبه للمظاهر والمجاملة، وتجنبه الانضمام إلى دوائر السلطة. هذه السمات جعلته شخصية موثوقة ومطمئنة في أذهان موظفي أستانا وبعض الباحثين في هذا المجال. بناءً على المقابلات، كان يتمتع بذاكرة قوية في حفظ الشعر الفارسي، وخاصة غزليات حافظ، وكان يتحدث بحماس ودقة في اقتباس النصوص والقصائد. هذه الصفة، إلى جانب سلوكه الودود والمهذب، جعلته محبوباً لدى موظفي العتبة ومشهوراً لديهم. من الناحية الإدارية، كان القِيم شخصاً منضبطاً ومسؤولاً في أداء واجباته. كان يُراقب مسؤولياته بعناية ودقة، ويُشرف بحساسية على نظافة العتبة، وسلوك الخدم، واحترام الحجاج. وفي الوقت نفسه، كان يتصرف بهدوء وحيادية ولباقة في حالات الخلاف أو الشذوذ، ساعياً إلى الحفاظ على كرامة المكان المقدس بعيداً عن التوترات. كان

استناداً إلى هذه المقالة: جيراوند، زهراء؛ داداش نجاد، منصور؛ جمراسي، أحمد (٢٠٢٥). خدمات أبي الفضل توليت (١٣٥٨-١٣٠٠ الشمسي) بناءً على

المعلومات الشفوية. تاريخ الإسلام، ٢٦(٢)، ص ٢٩١-٢٤٣. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2022.63620.2249>

<https://pwq.bou.ac.ir/>

الناشر: جامعة باقر العلوم (ع)

نوع المقالة: بحثية

أبو الفضل مُدرَكًا لقدسِيّة مقام السيّدة المعصومة (س)، وساهم في الحفاظ عليه بأفعاله. كان أبو الفضل طليط مثلاً للزعماء الدينيين غير الدينيين في المؤسسات الدينيّة الإيرانيّة المعاصرة، الذين، بالتزامهم وأخلاقيّهم ومسؤوليّتهم، تركوا أثرًا خالداً في الذاكرة الجماعيّة لمحيطهم الديني. توفي عام ١٩٧٩، وظلّ محلّ احترام العديد من العلماء والأدباء وموظفي العتبة خلال حياته وبعد وفاته.

الكلمات المفتاحية: أبو الفضل توليت، عتبة السيّدة المعصومة (س)، تاريخ قم، الأماكن المقدسة.

خدمات ابوالفضل تولیت (۱۳۵۸-۱۳۰۰) بر پایه اطلاعات شفاهی

زهرآ جیراوند^۱، منصور داداش‌نژاد^۲، احمد جمراسی^۳

^۱ دکتری، گروه تاریخ شیعی اثنی عشری، دانشگاه ادیان و مذهب، قم، ایران (نویسنده مسئول). zjiravand@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه تاریخ، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. mdadash@rihu.ac.ir

^۳ دکتری، گروه تاریخ ایران، مرکز اسناد آستانه مقدسه حضرت معصومه (س)، قم، ایران. Ahmad.jamrasi@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی زندگی و شخصیت ابوالفضل تولیت، از چهره‌های شناخته شده آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) در قم بوده است. وی که سال‌ها در سمت متولی‌باشی آستانه خدمت کرد، شخصیتی ممتاز در تاریخ معاصر قم به‌شمار می‌رود که منش اخلاقی، سبک مدیریت، و شیوه تعامل ایشان با زائران، کارکنان، و عالمان دینی، مورد توجه و ستایش اطرافیان و هم‌عصرانش بوده است. در این راستا، پژوهش حاضر به بازخوانی سیمای فردی و اجتماعی وی با تکیه بر خاطرات شفاهی نزدیکان، همکاران و چهره‌های فرهنگی قم پرداخته است؛ آن هم در شرایطی که درباره او تاکنون اثری مدون و تحلیلی منتشر نشده و نام ایشان تنها به صورت پراکنده در برخی خاطرات و نقل‌قول‌ها آمده است. در این تحقیق با اشاره به اهمیت جایگاه متولی‌باشی در ساختار اداری آستانه و نیز نسبت این منصب با تحولات اجتماعی قم در قرن چهاردهم شمسی، بر ضرورت توجه به نقش افرادی مانند ابوالفضل تولیت تأکید شده است. در این تحقیق تلاش شده با گردآوری و تحلیل روایت‌های پراکنده درباره زندگی و شیوه زیست وی، از خلال گفت‌وگو با خانواده، دوستان، و همکاران او، تصویری مستند و کامل از وی ارائه شود. ابوالفضل تولیت فردی آراسته، خوش‌پوش، مؤدب، باوقار، سلیم‌النفس و پرهیزکار بوده و سلوک و رفتار وی با خادمان، طلاب، و حتی عامه مردم، همراه با ادب، فروتنی و انصاف بوده است. به‌رغم در اختیار داشتن موقعیتی مهم در آستانه، هرگز به قدرت‌نمایی یا سوءاستفاده از جایگاه خود روی نیاورد. مبتنی بر گزارش‌های کارکنان آستانه و برخی طلاب، به لحاظ اجتماعی وی فردی منظم، جدی، متعهد و مسئولیت‌پذیر بود. تولیت اگرچه از طبقه روحانیت نبود، اما رابطه‌ای محترمانه با علما و بزرگان حوزه داشت و با برخی از آنان، چون آیت‌الله مرعشی نجفی، آیت‌الله گلپایگانی و دیگران ارتباط عمیق و معناداری داشت. از نکات مهم شخصیتی او، دوری از ظواهر و تملق و نیز پرهیز از پیوستن به محافل قدرت بود. همین ویژگی‌ها موجب شد که در ذهن جمعی کارکنان آستانه و نیز برخی فضلاء حوزه، به عنوان شخصیتی مورد اعتماد و مایه آرامش معرفی گردد. مبتنی بر مصاحبه‌های صورت گرفته، وی حافظه‌ای قوی در حفظ اشعار فارسی به‌ویژه غزلیات حافظ داشت و در نقل متون و اشعار، با ذوق و دقت سخن می‌گفت. این ویژگی، همراه با رفتار صمیمی و مودبانه او، موجب نزدیکی دل‌ها و محبوبیت وی در میان کارکنان آستانه شده بود. از منظر مدیریت، تولیت در انجام وظایف خود

استاد به این مقاله: جیراوند، زهرآ؛ داداش‌نژاد، منصور؛ جمراسی، احمد (۱۴۰۴). خدمات ابوالفضل تولیت (۱۳۵۸-۱۳۰۰) بر پایه اطلاعات شفاهی. تاریخ اسلام، ۲۶(۲)، ص ۷-۳۰. <https://doi.org/10.22081/HIQ.2022.63620.2249>

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۲۹؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۳/۱۲/۱۸؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۱؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۴/۱۰

نوع مقاله: پژوهشی

ناشر: دانشگاه باقرالعلوم (ع)

فردی منظم و پاسخ‌گو بود. به مسئولیت‌ها با دقت می‌نگریست و با حساسیت بر آراستگی فضای آستانه، رفتار خادمان، و رعایت احترام زائران، نظارت داشت. در عین حال، در موارد اختلاف یا ناهنجاری، با آرامش، بی‌طرفی و تدبیر عمل می‌کرد و می‌کوشید شأن مکان مقدس را از تنش‌ها دور نگه دارد. او حریم قدسی حرم را می‌شناخت و با اعمال خود به حفظ این حریم کمک می‌کرد. ابوالفضل تولیت نمونه‌ای از مدیران مذهبی غیرروحانی در نهادهای دینی ایران معاصر بوده است که با تعهد، اخلاق و مسئولیت‌پذیری، جایگاهی ماندگار در حافظه جمعی محیط دینی خود به‌جا گذاشت. وی در سال ۱۳۵۸ درگذشت و در حیات و پس از وفاتش، مورد احترام بسیاری از اهل علم، ادب و کارکنان آستانه باقی ماند.

کلیدواژه‌ها: ابوالفضل تولیت، آستانه حضرت معصومه (س)، تاریخ قم، اماکن مقدس.

۱. مقدمه

قم از شهرهای باستانی فلات مرکزی ایران است که در ادوار مختلف تاریخی نقش آفرین بوده است. برخی بنای آن را به هزاره ششم قبل از میلاد مسیح^۱ و برخی ساخته طهماسب در طالع جوزا^۲ می‌دانند. قم پس از ورود اسلام به ایران، به تدریج میزبان مهاجران مسلمان بوده و بعد از مدتی به عنوان شهر مذهبی شناخته شد. این شهر در تاریخ معاصر و پس از مشروطه همانند دیگر شهرهای ایران، شاهد تلاشی داوطلبانه بود که توسط فرد یا افرادی برای برطرف کردن نیاز افراد جامعه و یا کم کردن و از بین بردن مشکلات و نیز بهبود رفاه بدون چشم‌داشت صورت می‌گرفت. یکی از چهره‌های فعال تاریخ معاصر شهر قم در این عرصه ابوالفضل تولیت است. ابوالفضل تولیت (متوفی ۱۳۵۸) فرزند محمدباقر متولی‌باشی،^۳ تولیت آستانه حضرت معصومه(س) بود که خاندانش حدود ۴۰۰ سال، متولی آستانه حضرت معصومه(س) بوده‌اند، به طوری که با کنار گذاشته شدن وی از تولیت آستانه در زمان پهلوی، به نقش آفرینی ۴ قرن این خاندان در اداره آستانه خاتمه داده شد. در دوره صفویه (۹۰۷-۱۱۳۵ ق) مقام جدید «متولی تقویضی یا جدیدی» در کنار «متولی قدیمی یا شرعی» به وجود آمد. اولین متولی تقویضی یا جدید از سادات حسینی، میرزا سید حبیب‌الله، فرزند سید حسین کرکی خاتم المجتهدین است که جد تولیت بوده و پس از آن این مقام از پدر به پسر به طور موروثی منتقل شد.^۴ تحقیق حاضر تلاش دارد با بررسی اسناد مکتوب و شفاهی، به شرح حال و نقد و بررسی اجمالی خدمات ابوالفضل تولیت در قم بپردازد. پیش از این، زندگانی و خدمات وی به صورت پراکنده مورد توجه نویسندگان قرار گرفته است. از جمله:

«تربت پاکان» اثر مدرسی طباطبایی: در جلد اول این کتاب شرح مختصری از خاندان تولیت و احکام تولیتی صادره از پادشاهان وقت در این باره آمده است. در جلد دوم به برخی از بناهایی که توسط ابوالفضل تولیت در حرم حضرت معصومه(س) ساخته شد، اشاره شده است. «نمایندگان ملت» اثر شیفته: این کتاب با نگاه طنزآمیز همراه با تمسخر، به ابوالفضل تولیت اشاره کرده و در آن با اشاره به چاقی و مقطوع النسل بودن وی، درصدد توهین به او برآمده و متأسفانه به اقدامات عام‌المنفعه و خیرخواهانه‌اش نپرداخته است. «جام شکسته»: خاطرات حجت الاسلام عبدالمجید معادیخواه: در قسمتی از این کتاب به توصیف خصایل شخصیتی ابوالفضل تولیت پرداخته شده و اشاره کوتاه و گذرایی به اقدامات سیاسی

۱. آقابابایی و قریشی، آثار تاریخی و فرهنگی قم، ۱۳۸۴، ص ۲.

۲. بلاذری، فتوح البلدان، ۱۹۸۸، ص ۳۱۹.

۳. از نسل محمد دیباج، متوفی ۱۳۱۹.

۴. مدرسی طباطبایی، تربت پاکان، ۱۳۳۵، ج ۱، ص ۲۰۲-۲۰۳.

وی شده است. «قم‌شناسی» اثر بنایی: بخشی از این اثر به معرفی خاندان متولی‌باشی و تولیت پرداخته و قسمتی از اقدامات عمرانی وی را که در آستانه حضرت معصومه (س) انجام شده را بازگو می‌کند. «نقش سیاسی - اجتماعی سید ابوالفضل تولیت^۱ در روند پیروزی انقلاب اسلامی»: این اثر با شرح زندگی متولیان آستانه حضرت معصومه (س) از این خاندان آغاز شده و تا متولیان عصر حاضر ادامه می‌یابد. سپس به برخی از اقدامات فرهنگی - اجتماعی و سیاسی تولیت در دوران پهلوی پرداخته و در نهایت نقش وی را در پیروزی انقلاب اسلامی بازگو می‌کند. تفاوت این پژوهش با آثار پیشین، علاوه بر تأکید بر تاریخ شفاهی و بهره‌گیری از مصاحبه‌ها، تمرکز بر خدمات اجتماعی و عمرانی ابوالفضل تولیت است.

۲. تاریخ شفاهی

تاریخ شفاهی محصول تحولات پیشی در مطالعات تاریخی می‌باشد که سعی می‌کند با توجه به حافظه افراد و داده‌های شفاهی، به ارتباط معنایی حوادث تاریخی و تولید اسناد تاریخی منجر شود. تاریخ شفاهی می‌تواند به تأیید یا رد اسناد و وقایع تاریخی کمک کند. همچنین قادر است به چستی و چرایی برخی اتفاقات تاریخی پاسخ دهد. انواع تاریخ شفاهی را می‌توان چنین برشمرد:

(الف) تاریخ شفاهی شخص‌محور: در اینگونه از تاریخ شفاهی، محور مهم مصاحبه‌شونده‌ای است که دارای اصالت است. مهم این است که هرچه مصاحبه‌شونده می‌خواهد، بگوید. موضوع با مسأله خاصی مورد نظر نیست و فقط مصاحبه‌کننده براساس مهارت خود سعی می‌کند هرچه بیشتر، اطلاعات مختلفی را از مصاحبه‌شونده بگیرد.

(ب) تاریخ شفاهی موضوع‌محور: این نوع شامل یک‌سری پرسش‌های مربوط به یک موضوع خاص است، تا ابعاد مختلف یک اندیشه، زندگی فرد خاص، بررسی رویداد خاص، تحلیل یک اتفاق و... را بتوان بررسی کرد. در این نوع از تاریخ شفاهی، مصاحبه‌کننده و مصاحبه‌شونده باید در چارچوب موضوع مورد بحث به پرسش و پاسخ بپردازند.

(ج) تاریخ شفاهی مسأله‌محور: در این نوع، هدف پاسخ به یک پرسش معین است و مصاحبه‌کننده بر پایه مسأله از پیش تعیین شده می‌کوشد اطلاعات مورد نظر را از مصاحبه‌شونده بشنود.

شناخت تحولات اجتماعی دهه‌های اخیر در قم به این دلیل که بر افکار و اندیشه‌های مردم این شهر تأثیر گذاشت و این مسأله منجر به هوشیاری اجتماعی - مدنی مردم شد، حائز اهمیت است. چه‌بسا شخصیت‌هایی در این شهر هستند که بیان خاطرات و زندگی این افراد، می‌تواند اطلاعات ارزشمندی از لایه‌های پنهان این شهر ارائه دهد. اطلاعات گردآوری شده در این پژوهش با تأکید بر تاریخ شفاهی و از

۱. مصباح التولیه.

نوع موضوع محور است که خدمات اجتماعی ابوالفضل تولیت را تحلیل نموده و سعی می‌کند از طرفی حافظه از دست رفتی فردی را به حافظه ماندگار و در دسترس جمعی تبدیل کند و از سوی دیگر، برای صّحه گذاشتن بر تاریخ شفاهی، به مستندات تاریخی روی آورده و برای آنها شاهد مثال و سند تاریخی بیاورد.

۳. زندگینامه ابوالفضل تولیت

سید ابوالفضل تولیت فرزند سوم محمداقبر متولی‌باشی بود که در سال ۱۲۷۳ یا ۱۲۸۳ شمسی به دنیا آمد. خانم زهره دربان^۱ که از نزدیکان ایشان است، در این باره چنین می‌گوید: «مادر^۲ و خاله‌هایم^۳ بچگی‌شان را در منزل متولی‌باشی بزرگ شدند. چون پدر و مادرِ مادرم خیلی زود فوت کرده بودند (پدر در ۷-۸ سالگی و مادر در بدو تولد). متولی‌باشی که دایی مادرم بود و خواهرش صدری خانم که به او حاج عمه می‌گفتند، آنها را در عمارت کلاه‌فرنگی بزرگ کردند. مادرم روی حرفی که می‌زد و با آقای تولیت هم‌بازی بود، می‌گفت تولیت ۴ یا ۵ سال از من بزرگ‌تر بود. مادر من متولد ۱۳۰۵ است؛ حدود تقریبی تولد ابوالفضل ۱۳۰۰ می‌شود. وقتی ایشان فوت کردند، ۵۸ ساله بودند»^۴. البته این احتمال هم داده می‌شود که تاریخ تولد ایشان در شناسنامه اشتباه درج شده باشد. چه اینکه در آخرین تصاویر باقی مانده، وی در کسوت مردی ۷۵ یا ۸۵ ساله نیست و احتمال تولد وی را در ۱۳۰۰ قطعی‌تر می‌نماید. تمام کسانی که تولیت را هنگام وفات دیده بودند، اذعان داشتند که وقتی تولیت درگذشت، تقریباً ۵۰-۶۰ ساله بود. بنابراین، برخلاف آنچه تاکنون درباره سال تولد ایشان همه‌جا نوشته شده است، می‌توان تاریخ تولد ایشان را سال ۱۳۰۰ عنوان کرد. مادر ابوالفضل، سلما خانم، معروف به حاج خاله، دختر سید محمد ناظم‌التولیه بود و با محمداقبر نسبت نزدیک خانوادگی داشتند.^۵ ابوالفضل تحصیلات خود را در مدرسه باقریه که توسط پدرش ساخته شده بود، به اتمام رساند و سپس در کنار پدر و برادران خود به کارهای مربوط به آستانه پرداخت. برادر بزرگ‌تر وی سید فضل‌الله کلیددار در جوانی بر اثر بیماری واگیرداری از دنیا رفت. وی دختری به نام زهرا داشت که وی نیز بر اثر بیماری در ۵ سالگی - اندکی قبل از پدرش - از

۱. مادر ایشان ربابه فرزند ابوالحسن ناصرالتولیه و ملوک، خواهر محمداقبر متولی‌باشی بودند و ابوالفضل تولیت پسر دایی ایشان بود و حشر و نشر نزدیکی با هم داشتند.

۲. ربابه.

۳. زهرا، رقیه، صدیقه و برادرشان احمد که با لقب تولیتی بود و مباشر ابوالفضل در امور موقوفات در آستانه بود. وی لقب تولیتی را برمی‌گزیند و خواهران لقب دربان^۱ داشتند.

۴. مصاحبه با زهره دربان^۱ از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.

۵. جدّ اعلاّی هر دو محمدرضا متولی‌باشی بوده است.

دنیا می‌رود. در تمام نوشته‌ها و اسناد مربوط به خاندان تولیت، از زهرا به عنوان دختر محمدباقر یاد شده و بیان شده که فضل‌الله هیچ‌گاه ازدواج نکرده است. اما با توجه به صحبت با مطلعین و آشنایان، آگاهی‌های جدیدی از این خانواده به‌دست آمد. برادر دیگر وی حسین سالارالتولیه که شوهرخاله خانم دربانی^۱ بود و بعد از محمدباقر، ۲ سال تولیت حرم را در دست داشت، دچار چاقی بود^۲ و بر اثر خفگی در خواب از دنیا رفت. او هیچ وقت بچه‌دار نشد. به این ترتیب ابوالفضل تولیت^۳ که از سال ۱۳۰۹ از سوی پدرش، نائب‌التولیه بود، در سال^۴ ۱۳۲۲ به عنوان متولی آستانه حضرت معصومه (س) منصوب شد و تا اواخر سال^۵ ۱۳۴۴ در این مقام بود، تا اینکه بنا به دلایل سیاسی از طرف محمدرضا شاه پهلوی عزل شد. خانم زهره دربانی می‌گوید: «ابوالفضل چند تا زن گرفت. مادرم می‌گفت: تولیت، اول می‌خواست شمس پهلوی را بگیرد. اما مادرش یعنی حاج خاله موافق نبود؛ از این‌رو دخترخاله‌اش را برای تولیت می‌گیرد. او خاله جان فاطمه نام داشته و خواهر حاج اسماعیل تولیتی و خواهر حاج احمد میرزایی بود.^۶ این ازدواج همزمان با ازدواج خاله من (دربانی) با سالارالتولیه بود. خاله‌ام تعریف می‌کند که خاله جان فاطمه، زن زیبایی بود؛ قد بلند و رشیدی داشت. او سال ۱۳۷۴ یا ۱۳۷۵ از دنیا می‌رود. نمی‌دانم خاله جان فاطمه چند سال زن آقای تولیت بود. به هر جهت چون این ازدواج باب میل تولیت نبود، تولیت او را دوست نداشت و بچه‌دار هم نشدند. بعد می‌خواستند زن دیگری برای تولیت بگیرند که بچه‌دار شود. نمی‌دانم چه کسی این پیشنهاد را می‌دهد و چطور می‌شود که خواهر دیگر خاله جان فاطمه یعنی خاله جان بتول را برایش می‌گیرد و او دوره‌ای آنها را طلاق می‌دهد و با دیگری ازدواج می‌کرد. این دو خواهر هم بچه‌دار نشدند و اینها در باغ سالاریه زندگی می‌کردند. بعداً هر دو را طلاق داد و ازدواج بعدی او با طاهره غفاری بود که از فامیل دور ما هستند. زمان ازدواج تولیت با طاهره، طاهره ۱۴ ساله بود و تولیت سن بالایی در حدود ۴۰ سال داشت».

۴. خدمات ابوالفضل تولیت

تولیت در طول زندگی پرفراز و نشیب خود اقدامات عمرانی، فرهنگی و اجتماعی زیادی برای پیشرفت و

۱. خاله جان رقیه.

۲. بالای ۲۰۰ کیلو.

۳. مصباح‌التولیه.

۴. در سن ۲۲ سالگی.

۵. به مدت ۲۲ سال.

۶. نام خانوادگی‌شان را خودشان متفاوت کردند؛ جدازا نیستند. حاج احمد لقب میرزایی داشتند و حاج اسماعیل، لقب تولیتی را انتخاب می‌کند.

عمران شهر قم انجام داد که آثار و ثمرات آن هنوز در سطح شهر و اطراف آن نمایان است.

۴-۱. اقدامات عمرانی در حرم مطهر حضرت معصومه(س)

تولیت در طول زندگی خود به بازسازی حرم حضرت معصومه(س) اهمیت زیادی می‌داد. در سال ۱۳۲۸، آقای سید ابوالفضل تولیت از اصفهان زرگر و صنعت کار آورده و مدت‌ها در قم توقف نموده، تا مجدداً ضریح فعلی را با همان اشعاری که از سابق بر آن نوشته بود، ساختند.^۱ احداث بنای اداری آستانه در ۱۳۳۷ صورت گرفت که شرح مختصری از آن در روزنامه «استوار» به چاپ رسید: این بنا در سه طبقه به اسلوب جدید که دارای ۱۲ اتاق و دو سالن و مجموع ساختمان ۱۰۰۰ متر به دستور آقای تولیت برای رفت و آمد ارباب رجوع و سیاحان خارجی که با تولیت آستانه کار دارند؛ در ۱۸ دی‌ماه ۱۳۳۷ احداث شده است.^۲ در سال ۱۳۲۴ ضریح مقدس حضرت معصومه(س) را تعویض نمود ... و نیز بنای مسجد بالاسر از سطح زمین برداشته شد و به جای آن عمارت رفیع کنونی بنیان گردید.^۳ روزنامه «استوار» در شماره ۱۸۴۸ خود چنین می‌نویسد: «در سال ۱۳۴۳ چون سنگ‌های حرم مطهر و کاشیکاری و آئینه‌کاری و درب‌های داخله حرم مطهر احتیاج به تعمیر و تعویض داشت؛ به دستور تولیت اقدام گردید. این عمل با دو دسته از استادان مجرب در طول دو ماه و با هزینه پنجاه هزار تومان به پایان رسید». تولیت در سال ۱۳۴۳ برای اصلاح و نظم بخشیدن به امور آستانه، آئین‌نامه و مقررات خاصی وضع می‌کند که خرسندی کارکنان را به دنبال دارد.^۴

۴-۲. اقدامات عمرانی در شهر قم

قم همواره در طول حکومت پهلوی به دلایل مذهبی و مخالفت مردم و علما با سیاست‌های مذهبی این رژیم، مورد بی‌مهری حکومت بود. پس از تأسیس حوزه علمیه در قم، خیل مشتاقان به فراگیری علوم دینی به این شهر سرازیر شدند و بر اهمیت و جایگاه آن افزوده شد. از طرفی نزدیکی به پایتخت و مرکزیت راه‌های مواصلاتی و بازرگانی نیز بر اعتبار قم افزود. مهاجران زیادی رهسپار قم شده بودند؛ اما امکانات اندک شهر پاسخگوی آنها نبود. روزنامه «استوار» که از روزنامه‌های معروف آن زمان قم بود، در شماره ۷۱۸ خود به روشنی وضعیت اسفبار قم در این دوران را بیان می‌کند. ابوالفضل تولیت با وجود عدم همراهی دولت، تلاش خود را در جهت عمران و آبادانی شهر می‌کند و با استفاده از ثروت عظیم خود، به

۱. ناصرالشریعه، تاریخ قم، ۱۳۵۰، ص ۸۵-۸۶.

۲. روزنامه استوار، شماره ۱۵۱۹، ۱۳۳۷/۱۰/۱۸.

۳. رضایی، تاریخ متولیان آستانه مقدسه حضرت معصومه(س)، ۱۳۸۴، ص ۲۳۲-۲۳۳.

۴. روزنامه استوار، شماره ۱۸۴۲، ۱۳۴۳/۶/۱۲.

سر و سامان دادن به امور آستانه حضرت معصومه (س) و آبادانی شهر می‌پردازد و در این راه بخشی از ثروت خود را خرج می‌کند. زمین‌های محله بنیاد در جنوب شرقی شهر قم همه مال تولیت بود و آنها را وقف کرد. خودش نقشه این شهرک را داده بود.^۱ خانم دربانی در این باره می‌گوید: «در سال ۱۳۶۰ یا ۱۳۶۱ در نمایشگاه بین‌المللی تهران، ماکت آن را دیدم. استادیوم ورزشی، استخر سرپوشیده و خیلی چیزها داشت. بسیار کامل بود. متأسفانه عمرش کفاف نداد. اوایل انقلاب خانه‌هایی که در بنیاد شبیه هم هستند را ساختند و به جنگ‌زده‌ها دادند. ولی بعداً کار تولیت را ادامه ندادند».^۲ مسجد تولیت در سالاریه،^۳ آب‌انبار تولیت^۴ در محله تکیه یزدی‌ها با مبلغ اولیه ۸۰ هزار تومان که از طرف تولیت داده شد،^۵ بیمارستان علی بن ابیطالب (ع) که زمین آن مال تولیت بود،^۶ از جمله خدمات عمرانی تولیت به‌شمار می‌رود. همچنین روزنامه «استوار» در شماره ۱۵۵۴ از کمک تولیت در تکمیل بیمارستان کامکار در سال ۱۳۳۸ یاد می‌کند که قرار بود از طرف آقای حسین کامکار به آستانه مقدسه حضرت معصومه (س) تقدیم شود که البته وزارت بهداشت و بیمه اجازه نمی‌دهند. بیمارستان کامکار را ابوالفضل وقف کرد؛ زمین مال حرم بود.^۷ «استوار» در شماره آذر ماه ۱۳۱۴ خبر از تأسیس و ساخت یک مهمانخانه مجلل و آبرومند در شأن قم و برای ترقی آن در ایستگاه مریضخانه آورده که ابوالفضل تولیت نقشه آن را تهیه کرده و به زودی ساخت آن را شروع خواهد کرد. تولیت در جریان آب رودخانه قم و اختلاف محلات بر سر آن، پس از ۴ سال تحصن مردم و ارسال تلگراف و اعتصاب و تعطیلی و در نتیجه کشته شدن یک سید بی‌گناه به دست افسر شهربانی، توانست حَقابه کشاورزان را پس بگیرد و موجب رونق کشاورزی و تأمین آب شرب مردم شود.^۸ تولیت علاوه بر قنات‌ها و چاه‌های پرآبی که داشت، برای رفاه حال مردم ۴ قنات دیگر ساخت که آب آنها از داخل باغ سالاریه می‌رفت و هنوز جریان دارند. وی یک منبع بزرگ هم برای تأمین آب شرب مردم قم ساخت.^۹ «تولیت در امور ورزشی هم به اقتضای زمان، برای رفاه حال مردم قم می‌کوشید. وی زورخانه‌ای به نام «دژم» ساخته بود که بیشتر مردم شهر آن را به یاد دارند و افراد

۱. و قرار بود به نام شهرک تولیت نامگذاری شود که بعدها به نام شهرک امام خمینی تغییر نام یافت.

۲. مصاحبه با زهره دربانی از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.

۳. منظور در خیابان بوعلی.

۴. مصاحبه با حاج حبیب‌الله حسینی والیجردی (مطلع)، ۱۳۹۹/۹/۲۹، در منزل شخصی، ساعت ۱۹.

۵. روزنامه استوار، ۱۳۲۴/۴/۲۱، شماره ۶۷۳.

۶. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۷. همان.

۸. روزنامه استوار، ۱۳۲۴/۴/۲۸، شماره ۶۷۴.

۹. مصاحبه با رضا خجسته (مسئول قنات سالاریه)، ۱۴۰۰/۹/۲۰، در باغ سالاریه، ساعت ۱۷.

سرشناسی به آنجا رفت و آمد می‌کردند. در خیابان هتل قم یک زورخانه بود؛ اسمش «زورخانه ورزشگاه» که مال تولیت بود و آخوند آقای کمالی به آنجا می‌رفت،^۱ یک زورخانه داشت؛ اول پل حرم آستانه کنار هتل قم، زورخانه‌ای بود که درش تنگ بود و باید سرت را دولا می‌کردی و می‌رفتی داخل. مردم خیلی می‌رفتند. آقا ابراهیم اسحاقی که باستانی‌کار معروفی بود، هم آنجا می‌رفت.^۲

۴-۳. اقدامات مذهبی

تولیت چه هنگامی که پدرش محمدباقر زنده بود و چه بعد از آن، در این کار کوتاهی نمی‌کرد. مدرسه آقای گلپایگانی که بعد از انقلاب به این شیوه ساخته شد، تکیه محمدباقر بود. دسته‌ها وقتی توی صحن می‌آمدند، نظم خوبی داشتند. از آنجا که بیرون می‌آمدند، نظم به هم می‌خورد. گذر خان که می‌رسیدند، دوباره نظم می‌گرفتند که می‌خواستند خانه تولیت بروند.^۳ در کتاب تاریخ «نکایا و عزاداری قم» نیز تکیه متولی‌باشی به عنوان محل عبور دسته‌های عزاداری عنوان شده است.^۴ در ایام عاشورای حسینی، دسته‌های عزاداری برای عرض تسلیت ابتدا به آستانه حضرت معصومه (س) و سپس به منزل تولیت روی آورده و با سینه‌زنی و نوحه‌خوانی به انجام مراسم می‌پرداختند.^۵ «۴۰ یا ۵۰ دسته به منزل متولی‌باشی می‌رفتند. دسته‌ها توی خانه سینه می‌زدند و به آنها پول می‌داد. دسته به دسته به تکیه متولی‌باشی که ۲ هزار متر بود، می‌رفتند. او دم ایوان می‌نشست، دسته‌ها باید آنجا می‌رفتند. بعد از مرگ محمدباقر این رسم کم‌کم برافتاد. هیئت‌ها همه به آنجا می‌آمدند. هیئت و سر هیئت را پیش خود می‌نشانند و ده شب عاشورا شام می‌داد؛ پول می‌داد».^۶ ناگفته نماند که در این تکیه و مراسم عزاداری، همه علمای قم و تعداد زیادی از رجال سیاسی از قم و تهران و حتی در بسیاری از موارد گردشگران خارجی شرکت می‌کردند و این به منزله اعتبار تولیت و همراهی وی با علما و نشان‌دهنده محبوبیت زیاد وی در بین آنها بوده است. این مراسم تا سال ۱۳۴۲ به قوت خود ادامه داشت. در سال ۱۳۴۱ دو قطعه زمین به مساحت‌های ۱۵۰۰ و ۱۱۰۶ مترمربع در البرز شهر برای ساخت مسجد وقف نمود.

۴-۴. خدمات آموزشی

تولیت از امر مهم تعلیم و تربیت که در سرنوشت افراد و جامعه نقش دارد، غافل نبود و سعی کرد در این

۱. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۲. مصاحبه با حاج حبیب‌الله حسینی والیجری (مطلع)، ۱۳۹۹/۹/۲۹، در منزل شخصی، ساعت ۱۹.

۳. مصاحبه با حسن گرامی (خادم افتخاری حرم و مطلع)، ۱۳۹۹/۷/۲۳، در مرکز اسناد آستانه حضرت معصومه (س)، ساعت ۱۰.

۴. عباسی، تاریخ نکایا و عزاداری قم، ۱۳۹۱، ص ۱۰۰-۱۰۱.

۵. صدر حاج سید جواد و همکاران، دایره‌المعارف تشیع، ۱۳۷۵، ج ۵، ص ۱۵۹.

۶. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

زمینه هم کمک‌های شایانی داشته باشد. احمد صدر حاج سیدجوادی اذعان می‌دارد: «... حتی از اموال مرحوم تولیت چند بورسیه فرستادیم. من هم در کار بودم. چند دکتر فرستادیم و الان هم به ایران برگشته و مشغول طبابت‌اند».^۱ در ادامه به برخی از اقدامات تولیت در زمینه پیشبرد امر آموزش اشاره می‌شود: احداث یک باب دبستان با تجهیز کامل و ارزش تقریبی ده میلیون ریال در منطقه زنبیل آباد به‌وسیله ابوالفضل تولیت در سال ۱۳۵۶،^۲ (همان مدرسه کنونی تولیت در ۲۰ متری امام حسین)،^۳ اهدای ۱۲۸۵ مترمربع زمین در اطراف زنبیل آباد به‌وسیله شرکت ساختمانی «دژساز نو» به ارزش تقریبی ۷۵۰۰۰۰۰ ریال در سال ۱۳۵۶،^۴ اهدای ۱۰ هکتار زمین در منطقه اراضی البرز (قم‌رود) توسط ابوالفضل تولیت برای احداث مجتمع آموزشی به ارزش تقریبی ۵۰ میلیون ریال در سال ۱۳۵۶ صورت گرفت.^۵ در ۱۳۲۶ دبستان شش کلاسه‌ای در خیابان بهروز^۶ توسط تولیت ساخته می‌شود. «همان دبیرستان امیرکبیر در باجک، زمینش را تولیت اهداء کرد به آقاسیدتقی برقی، برای ساخت مدرسه».^۷ دبیرستان کامکار را برای بچه‌های بی‌بضاعت وقف کرد.^۸ تولیت از زمین‌های صفائیه از چهار راه بیمارستان به آن طرف را قطعه‌بندی کرد و به فرهنگیان داد.^۹ در سال ۱۳۴۱ شش دانگ قریه خمسه سفلی در بخش سه چابلق و بربرود در لرستان، شش دانگ باغ شماره ۹۳ قریه خمسه سفلی در بخش سه چابلق و بربرود در لرستان در سال ۱۳۴۳، شش دانگ حمام پشت باره، و در سال ۱۳۴۳ موقوفات زیر را انجام داد: یک دانگ از مزرعه برزه زمین در قریه گودرز بلوک فراهان، سه دانگ از مزرعه مشاع در ناحیه شش بلوک فراهان، هفت دانگ از قریه جوقان در ناحیه شش بلوک فراهان، نیم دانگ قریه تَبَرْتَه در بخش شش اراک و عواید این موقوفات را صرف تعلیم و تربیت اولاد خدام آستانه حضرت معصومه (س) کرد.

۴-۵. اقدامات فرهنگی و اجتماعی

در سال ۱۳۳۱ کتابخانه آستانه حضرت معصومه (س) در یک اتاق در سمت شمال صحن بزرگ متصل به

۱. سازمان اسناد و کتابخانه ملی، مصاحبه با / احمد صدر حاج سید جوادی، ص ۱۸۴.

۲. عباسی، تاریخ معارف قم، ۱۳۹۲، ص ۴۳۴.

۳. مصاحبه با / اقدس کاظمی (فرهنگی بازنشسته و فعال در امور زنان)، ۱۳۹۹/۹/۲۷، در منزل شخصی، ساعت ۲۱.

۴. همان، ص ۴۳۶.

۵. همان، ص ۴۳۹.

۶. باجک.

۷. روزنامه استوار، ۱۳۲۶/۱۲/۱۷، ص ۱.

۸. مصاحبه با / اقدس کاظمی (فرهنگی بازنشسته و فعال در امور زنان)، ۱۳۹۹/۹/۲۷، در منزل شخصی، ساعت ۲۱.

۹. مصاحبه با / محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۱۰. مصاحبه با / اقدس کاظمی (فرهنگی بازنشسته و فعال در امور زنان)، ۱۳۹۹/۹/۲۷، در منزل شخصی، ساعت ۲۱.

ایوان آینه توسط تولیت بنا می‌شود. وی در اولین قدم ۱۵۰۰ جلد کتاب از کتابخانه شخصی خود را به آنجا اهداء می‌کند و به مرور زمان نیز کتاب‌هایی بر آن می‌افزاید. این اقدام فرهنگی وی با اقبال همگانی روبرو شد و علما از جمله آیت‌الله بروجردی تا زمانی که در قید حیات بودند از کمک و اهدای کتب به آن دریغ نمی‌کردند.^۱ آیت‌الله مرعشی نجفی نیز در همان سال‌ها با اهداء و وقف کتب خطی نفیس به این کتابخانه،^۲ به غنای آن افزودند. این اقدام که تحول نو و مهمی در تاریخ شهر قم بود و نتایج گرانسنگ آن بعدها در اعتلای این شهر و مردم آن خود را نشان داد، هر ماه در روزنامه «استوار» انعکاس می‌یافت و اسامی خیرین و واقفین به صورت ماهانه در آن درج می‌شد. سرانجام با افزایش تعداد کتاب‌ها در سال ۱۳۳۹، به دستور ابوالفضل تولیت، کتابخانه به طبقه بالای شرق صحن کوچک که فضای بزرگ‌تری داشت، منتقل شد.^۳ تولیت همچنین پس از افتتاح کتابخانه آیت‌الله بروجردی، کتابخانه را به آنجا منتقل کرده و حتی نصف آشپزخانه حضرت معصومه (س) را برای کتابخانه آیت‌الله بروجردی اختصاص داد. ۴ یا ۵ خانه بود که به طرف خیابان ارم واقع بودند را آیت‌الله بروجردی خریده و برای کتابخانه اختصاص دادند.^۴ از مهم‌ترین و با ارزش‌ترین کارهای تولیت، تلاش برای تدوین و نشر دایره‌المعارف تشیع بود. ابوالفضل تولیت پیشنهاد تهیه و تدوین دایره‌المعارف جامعی را برای مذهب شیعه مورد بررسی قرار داده ... از آقای دکتر مهدی محقق، استاد دانشگاه تهران، دعوت به عمل آورد که برنامه‌ریزی اولیه دایره‌المعارف و نظارت بر تدوین مقالات آن را که به قلم علما و متخصصان هر علم و فنی نوشته می‌شود، به عهده گیرند.^۵ این امر بعدها توسط «بنیاد طاهر» تحقق می‌یابد. ناگفته نماند که به دلایل مشکلات مالی، حامی مالی این دایره‌المعارف از جلد سوم به بعد به بنیاد خیریه و فرهنگی «شط»^۶ تغییر یافت. دفتر نشر فرهنگ اسلامی هم متعلق به تولیت بود.^۷ در شماره ۶۰۸ روزنامه «استوار» خبر تأسیس دارالایتمام در قم توسط تولیت داده می‌شود که در آن مکان ۱۰۰ نفر طفل یتیم، شبانه‌روزی نگهداری می‌شدند و تولیت آنها را تحت سرپرستی قرار داده و مخارج خوراک و لباس و تعلیم و تربیت آنها را برعهده گرفته که پس از تحصیل ۶ کلاسه، آنها را تحویل جامعه داد. مکان این دارالایتمام حیاط ملکی تولیت بود که در آن زمان به

۱. ناصر الشریعه، تاریخ قم، ۱۳۵۰، ص ۲۹۸.

۲. حدود ۵۰۰ جلد کتاب.

۳. وفانی، سیمای قم، ۱۳۷۳، ص ۱۲۸.

۴. «یکی از این خانه‌ها برای شخصی به نام جبرئیل بود که بعد از فوتش ورثه آن را به آیت‌الله بروجردی فروختند».

مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۵. حاج سید جوادی و همکاران، دایره‌المعارف تشیع، ج ۱، پیشگفتار.

۶. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۷. همان.

تأمین خواروبار تعلق داشت.

دکتر اسدالله مبشری که از دوستان تولید بود، در شماره ۱۰۷۶۸ روزنامه «کیهان» از خدمات تولید نام برده و عنوان می‌کند: «برای نشر فرهنگ اسلامی، محلی خریداری کرد و ماشین آلات و وسایل چاپ فراهم آورد. چندین میلیون تومان برای کمک به آب قم به وسیله «بنیاد شرکت طاهر» اهداء کرد... ۵۰ میلیون تومان برای خانه‌سازی برای مستضعفین تعهد کرد؛ مبلغی از آن را نقد پرداخت. در ایام جنگ^۱ قسمت مهم املاک خود را فروخت و شرکتی تشکیل داد و نان مردم را تهیه دید و نگذاشت هیچ کس از حیث معیشت در تنگی قرار گیرد. برای چاپ کتاب‌های مفید، کمک‌های بسیاری می‌کرد. از نظر دینی تولید مردی بود عامل احکام دین و مورد نظر روحانیت و همیشه در خدمت روحانیت». تولید در زمانی که به عنوان نماینده قم در دوره‌های ۱۲ (۱۳۱۸-۱۳۲۰) و ۱۳ (۱۳۲۰-۱۳۲۲) مجلس شورای ملی بود، با تسهیم و جیره‌بندی مواد غذایی در قم، از ورود قحطی به این شهر جلوگیری کرد.^۲ اوضاع اقتصادی بسیار آشفته بود و بازار سیاه، امنیت غذایی مردم را تهدید می‌کرد و بیم آن می‌رفت دوباره واقعه قحطی ۱۲۴۷ در شهر قم رخ دهد. تولید که جزو اعضای هیئت امنای انجمن مواد غذایی قم بود، با درایت و خرج اموال شخصی خود برای کمک به تأمین مواد غذایی، از وقوع فاجعه جدید در قم جلوگیری کرد. به این ترتیب می‌توان به این مسأله پی برد که چرا تولید بعد از این سال‌ها از نظر اقتصادی افول پیدا کرد و اقتدار مالی خود را از دست داد. بنا به نقل‌هایی، بعد از سال ۱۳۳۳ اوضاع مالی اش خیلی به هم خورد^۳ که می‌توان این وضع را به دلیل کمک وی به مردم برای تأمین آذوقه و نان دانست.

روزنامه «استوار» در شماره‌های ۴۵۷ و ۴۶۲ وضعیت اسفناک غذایی آن زمان شهر را به خوبی به تصویر می‌کشد و روزنامه «کیهان» در شماره ۱۰۷۶۸ درباره نقش تولید در نجات مردم قم از قحطی دوره متفقین چنین می‌نویسد: «نفوذ و قدرت اقتصادی تولید در دوران نمایندگی به قدری بود که حتی در تصمیم‌گیری‌های کلان در دوران بحران جاری از جنگ جهانی دوم از وی مساعدت می‌گرفتند. تولید به علت داشتن مزارع و باغ‌های بسیار در روستاها و اطراف قم، در بحران نان در جنگ جهانی دوم و ورود متفقین به ایران تا حد امکان از موقعیت و ثروت خود برای رفع بحران پیش آمده جهت تأمین مایحتاج مردم و محرومین قم استفاده کرد. وی ابتدا عضو شرکت کالا و سپس به‌خاطر گسترش فعالیت‌هایش در جهت رفع نیازمندان، رئیس هیئت مدیره خواروبار قم شد و در تصمیم‌گیری کلان برای تأمین آذوقه شهر قم و دیگر شهرهای اطراف، تلاش می‌کرد. حتی بنا به ادعای اسدالله مبشری، در این مقطع زمانی وی

۱. جنگ جهانی دوم.

۲. مصادف با ورود متفقین به شهر.

۳. مصاحبه با حسن‌گرمی (خادم افتخاری حرم و مطلع)، ۱۳۹۹/۷/۲۳، در مرکز اسناد آستانه حضرت معصومه (س).

ساعت ۱۰.

برای جلوگیری از وقوع قحطی و گرسنگی، مقداری از املاک خود را فروخت تا برای مردم قم آذوقه تهیه کند و از وقوع یک فاجعه انسانی بزرگ جلوگیری به عمل آورد.^۱ روزنامه «استوار» نیز در شماره ۵۴۹ از تلاش تولیت برای رفع نیاز مردم قم و شهرهای اطراف سخن می‌گوید و اذعان می‌دارد که پس از مذاکرات آقای فرماندار و رئیس دارایی، تولیت موافقت می‌کند از ۱۳۲۱/۸/۲۵ روزانه ۲۵ خروار به مصرف نانوبی‌ها برساند و همه روزه علاوه بر مقدار فوق، ۸ خروار دارایی به نانوها از طرف تولیت داده می‌شود. وی در مهر همان سال پس از مسافرت چند روزه به تهران برای مذاکره پیرامون وضعیت ارزاق عمومی مردم قم، متوجه پیشامدهای اخیر اراک و تعطیلی بازار آنجا می‌شود. اوضاع وخیمی که وزارت خوار و بار با آن مواجه می‌شود. به طوری که مستشار وزارت خوار و بار، برای بازدید و رسیدگی به وضعیت خوار و بار اراک به آنجا سفر کرد و از نزدیک با مشکلات پیش آمده مواجه شد. به دنبال آن در آبان آن سال، مستر شریدن مستشار وزارت خوار و بار^۲ و آقای اسدی و نمایندگان اراک به همراه فرماندار و رئیس دارایی قم، به منزل تولیت در قم آمده و از ایشان درخواست می‌کنند که برای تأمین نان و آذوقه اراک مساعدت کنند. تولیت که باغ‌ها و مزارع و ثروت فراوانی داشت و با توجه به روحیه انسان دوستانه‌اش، به این درخواست پاسخ مناسب می‌دهد و گندم و ارزاق قم و اراک را تأمین می‌کند و علاوه بر آن حدود ۲۰۰ هزار تومان هم به شرکت خوار و بار قرض می‌دهد و مقرر می‌کند مقدار کافی برنج برای قم تخصیص داده شود؛ به شرط اینکه به قیمت دولتی ثابت به مردم بدهند. هرچند که بعضی نانوها برای پخت نان بین غنی و فقیر تفاوت می‌گذاشتند.^۳ «نانوها آرد را الک می‌کردند؛ با آرد الک شده برای ثروتمندان نان می‌پختند و برای بقیه مردم، آرد را با ماسه، خاکستر و خاک مخلوط می‌کردند».^۴

با وجود تلاش بی‌چشم‌داشت تولیت و حتی فروش بخشی از املاک شخصی برای رفع نیاز مردم شهر در این دوره، که از پیام‌های تشکر علما از وی می‌توان به خوبی آن را درک کرد؛ وجود سودجویان محکّر، اوضاع را آنچنان که تولیت می‌خواست، بهبود نداد. روزنامه «استوار» که همیشه به عنوان منتقد خاندان متولی‌باشی قلم می‌زد، نمی‌توانست از جانب انصاف درباره تولیت فروگذار و ناخودآگاه با به تصویر کشیدن اقدامات نیک وی، زبان به مدح او می‌گشود. در شماره ۵۲۴ این روزنامه شاهد تمجید از اقدامات تولیت در این برهه از تاریخ قم هستیم و این سند گویای نیک‌نامی تولیت است که از زبان منتقد قدیمی وی بیرون آمد. در سال ۱۳۴۰ قطعات زمین‌هایی از زمین‌های شخصی خود را به صورت مجانی به متراژ ۳۰۰ متر، ۲۵۰ متر و ۲۰۰ متر از زمین‌های البرز شهر و فتح‌آباد به ۲۰۲ نفر از افسران و مأمورین

۱. روزنامه کیهان، شماره ۱۰۷۶۸، ۱۳۵۸/۴/۱۶.

۲. که توسط دکتر میلسپو، رئیس کل دارایی ایران در ۱۳۲۱ برای وزارت خوار و بار انتخاب شد.

۳. روزنامه استوار، شماره ۵۴۹.

۴. فوران، مقاومت شکننده، ۱۳۷۸، ص ۳۸۱.

انتظامی بازنشسته ارتش - شهربانی و ژاندارمری داد.^۱ در میان اسناد موجود در آستانه حضرت معصومه (س) به اسناد درخواست کمک از تولیت برمی خوریم که پاسخ مساعدی به آنها داده شده است. البته این اسناد در فاصله سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۴۱ نگاشته شده‌اند و گمان می‌رود که قبل از آن درخواست‌ها یا به صورت شفاهی بوده یا به دلایلی از بین رفته است. البته احتمال دوم معقول‌تر است؛ زیرا اسنادی در این زمینه از سال‌های ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۴ که تولیت در حرم به عنوان متولی بوده، در دست نیست. برخی از این موارد به شرح زیر است:

- (۱) تأمین آب مورد نیاز برای تعمیرات سکینه خاتون به وسیله تانکر و پرداخت هر نوع هزینه و مخارج.^۲
- (۲) درخواست اهالی خیابان تهران، کوی آشیخ مهدی برای ساخت مسجد از تولیت.^۳
- (۳) درخواست ساکنین محله سلطان محمد شریف برای تأمین هزینه آهن ساختمان مسجد.^۴
- (۴) درخواست پرداخت هزینه آهن برای مسجد مقابل شرکت نفت زینیه به مرتضی غفاری.^۵
- (۵) درخواست قنبر زاهدی برای تأمین مصالح ساختمان مسجد.^۶
- (۶) درخواست اهالی محله شاهزاده ابراهیم کوچه هندویان، برای ساخت مصالح و تکمیل مسجد و آب‌انبار.^۷
- (۷) درخواست پول برای تعمیر مقبره شاه عباس.^۸
- (۸) درخواست کمک برای تعمیر مقبره حسن مثله جمکرانی توسط بازاریان.^۹
- (۹) درخواست برای خرید زمین جهت حسینیه^{۱۰} سراج‌ای‌های مقیم قم.^{۱۱}
- (۱۰) درخواست ابوالقاسم خشکه پزان از تولیت برای اتمام تعمیر مرقد امامزاده شاهزاده عباس.^{۱۲}

۱. روزنامه استوار، شماره ۱۶۹۴.

۲. ۱۳۴۱.

۳. ۱۳۴۰.

۴. ۱۳۴۰.

۵. ۱۳۴۱.

۶. ۱۳۴۱.

۷. ۱۳۴۱.

۸. ۱۳۴۱.

۹. ۱۳۴۱.

۱۰. هیئت عزاداری سجادیه.

۱۱. درخواست فروش زمین‌های صفی‌آباد یا البرز شهر، ۱۳۴۱.

۱۲. ۱۳۴۱.

از دیگر اقدامات او، وقف ۵۰ هزار مترمربع زمین از زمین‌های صفی‌آباد^۱ در فاصله سال‌های ۱۳۱۹ تا ۱۳۴۰ برای ساخت اردوی کار بود.^۲ این اقدام بنا به درخواست علاء‌وزیر دربار برای امور عام‌المنفعه و نگهداری معلولین و عجزه و بینوایان و متکدیان و فراهم آوردن وسایل آموزش برای دستیابی به معیشت بود.^۳

۵. دلایل افول اقتدار تولیت

درباره روابط خاندان متولی‌باشی با خانواده سلطنتی خاطرات جالبی در اذهان مردم باقی مانده که نشان از روابط متعارف هر دو دارد: «موقع سال تحویل، خانواده سلطنتی (پهلوی) در ایوان آینه که شاه‌نشین بود، می‌نشستند...؛ خانواده تولیت هم آن طرف می‌نشستند. یعنی دو تا شاه‌نشین بود. می‌رفتند سال تحویل آنجا».^۴ اما با جانب‌داری تولیت از مصدق و رأی دادن به ملی شدن نفت، به تدریج روابط وی با دربار سرد شد. چه اینکه او از اعضای سنا بوده و مواضعش شوک بزرگی به دولت وارد می‌کرد. تولیت پس از این جریان دشمنان زیادی پیدا کرد. روزنامه «استوار» در شماره ۱۰۷۵ خود اعلام می‌دارد که تولیت بعد از ترور رزم‌آرا از ایران فرار کرده و از ترس جان خود به عراق گریخته است. تولیت در انتخابات دوره هفدهم، مبعوض شاه شده و نتوانست وارد مجلس شود. ضعف تولیت موجب ضعف آستانه نیز شد؛ به طوری که امور به دست سرکشیگان و مقبره‌داران افتاد، تا سال ۱۳۴۴ که مهران آمد.^۵ پس از واقعه ۳۱ تیر ۱۳۳۱، تولیت در پی اعتراض به سیاست‌های مصدق، از جبهه ملی فاصله گرفت. مصدق نیز با حضور و انتخاب دوباره وی در مجلس مخالفت کرد و طرفداران جبهه ملی اغتشاش و راهپیمایی بر علیه تولیت راه انداخته و طوماری بر بی‌کفایتی و تقلب او در انتخابات پر کردند. در اقدامی بی‌سابقه دکتر حسین فاطمی وزیر امور خارجه مصدق در ۱۵ آبان ۱۳۳۱ در مجلس ملی این طومار را به صحن علنی مجلس می‌آورد و با وجود غیرقانونی بودن این کار، خواستار رسیدگی نمایندگان به این شکوائیه می‌شود که با مخالفت قاطع نمایندگان روبه‌رو شده و این مسأله باعث می‌شود که تولیت در صف مخالفان مصدق در کنار آیت‌الله کاشانی قرار بگیرد.^۶ تولیت در کنار آیت‌الله کاشانی نقشه سرنگونی دولت مصدق را می‌کشد: «مرد

۱. شهید محلاتی.

۲. این مکان همان «آسایشگاه معلولین و سالمندان» در فلکه شهید محلاتی است.

۳. این اتفاق در روزنامه‌های «سرچشمه» و «استوار» در آن زمان بازتاب زیادی پیدا کرد.

۴. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۵. مصاحبه با حسن گرامی (خادم افتخاری حرم و مطلع)، ۱۳۹۹/۷/۲۳، در مرکز اسناد آستانه حضرت معصومه (س)، ساعت ۱۰.

۶. مشروح مذاکرات مجلس ملی، دوره ۱۷، جلسه ۴ و ۵.

زمین دار با حضور دکتر طاهری وکیل یزد و شماری دیگر از درباریان خائن در منزل خودش جلسه‌ای داشته و نقشه برداشتن مصدق را چیده است.^۱ تولیت چند روز قبل از کودتای ۲۸ مرداد به دلیل اینکه مصدق به برخی از اعضای جبهه ملی در مورد خیانت آنها هشدار می‌دهد و می‌خواسته اسنادی را که در ۵۶ چمدان حاوی اسناد^۲ در منزل «سَدان» یافت می‌شده را به آنها نشان دهد تا در جراید آنها را منتشر کند، از نمایندگی استعفا می‌دهد.^۳ روزنامه «استوار» در شماره ۱۲۱۴ این مطلب را به خوبی گزارش داده است.

«پس از کودتای ۲۸ مرداد، تولیت تلگرامی به شاه در رم ارسال کرد و وفاداری خود را به او ابراز کرد و دوباره مورد عنایت شاه قرار گرفت».^۴ شاه بعد از جریان جبهه ملی، به تولیت اعتمادی نداشت و این مسأله در جریان انتخابات دوره هیجدهم مجلس نمود پیدا کرد. در این دوره با اینکه تولیت به عنوان نماینده قم انتخاب شد، شاه او را رد صلاحیت کرد.^۵ این مسأله موجب تیرگی روابط آن دو و نهایتاً منجر به متزلزل شدن موقعیت سیاسی تولیت گردید و تأثیر عمیقی بر مخالفت با رژیم و پیوستن وی به گروه‌های مبارز اسلامی گذاشت. در صحن بزرگ میز و صندلی و میوه گذاشتند و گفتند شاه می‌آید تقسیم اراضی کند (۴ بهمن ۱۳۴۱)، ملک‌ها را به رعیت‌ها بدهد. ۱۰-۲۰ تا رعیت جمع کردند و نشستند و هر کدام یک سند دست‌شان بود. شاه آمد؛ رفت حرم. شاه رفت پشت در سازمان امنیت، صحن را قُرُق کرده بودند. شاه رفت حرم؛ نگاه به پشت سرش کرد و گفت: «متولی‌باشی کجاست؟» حاج احمد تولیتی همشیرزاده‌اش بود؛ گفت: «قربان رفته تهران».^۶ شاه به تهران رفت؛ ابوالفضل را خواست. او وکیل قم بود. او را زندانی کرد. ۷ یا ۸ سال زندانی بود (از بهمن ۱۳۴۱). مادر یا زن شاه به او گفت: «من نون و نمک آسید را خورده‌ام. چرا زندانی‌اش کردی؟ او را آزاد کرد و آمد قم. چند وقتی بود، دوباره ابوالفضل را بردند به زندان».^۷ توکلی بینا^۸ در ضمن خاطرات خود از ورود شاه به قم می‌گوید: «تولیت از شهر بیرون رفت، تا مجبور به استقبال از شاه نشود».^۹ وی پس از آزادی از زندان، تا مدت‌ها در تهران، محله داودیه، خیابان

۱. حائری، آنچه گذشت... نقشی از نیم‌قرن تکاپو، ۱۳۷۲، ص ۱۲۶.

۲. البته این اسناد بعدها نیم‌سوخته به دست آمد.

۳. کاتوزیان، مصدق و نبرد قدرت، ۱۳۷۲، ص ۲۳۷.

۴. پسندیده، آیت‌الله پسندیده به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۰، ص ۳۹۱.

۵. روزنامه استوار، شماره ۱۳۷۲، ۱۳۳۵/۵/۱۱.

۶. شاه که آمد به قم، ابوالفضل مخصوصاً گذاشت رفت تهران.

۷. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۸. عضو مرکزی جمعیت مؤتلفه اسلامی.

۹. طاهر احمدی، خاطرات ابوالفضل توکلی بینا، ۱۳۸۳، ص ۴۸.

ظفر تحت نظر بود و آیت‌الله مرعشی نجفی که نگران وضع جسمی ایشان بود، چند بار نامه‌هایی را برای ایشان فرستاد که در نهایت به دست سازمان امنیت کشور افتاد.^۱ روزنامه «استوار» در شماره ۱۷۵۳ به این مطالب اشاره می‌کند. تولیت پس از مخالفت علنی با رژیم فاسد گذشته و تحمل سه بار زندان و نامایمات و شداید بسیار در عقیده خود راسخ‌تر و استوارتر گردید.^۲

روزنامه «استوار» در شماره ۱۶۳۲ آورده که تولیت ۷ دوره نماینده قم در مجلس شورای ملی بود. در دوره بیستم با وجودی که تولیت تمایلی به حضور در انتخابات نداشت و رژیم هم از او نارضایتی داشت،^۳ اقشار مختلف مردم با صدور بیش از ۵۰ اعلامیه خواستار حضور مجدد تولیت در انتخابات می‌شوند. ولی رژیم اعتنایی به این درخواست نمی‌کند. در مورد چرخش ناگهانی دربار نسبت به ابوالفضل تولیت اطلاع زیادی در دست نیست. اما با توجه به حافظه شفاهی مردم می‌توان به علت آن پی برد: «گفتند یک روز هاشمی رفسنجانی، پهلوی (پیش) تولیت بود که کُلتی را سر کمر او می‌بیند و می‌گوید این را به من امانت می‌دهی یا نه؟ و آن را از تولیت می‌گیرد و به گروه فدائیان اسلام می‌دهد که بعد به بخارایی می‌دهد و او در پله مسجد شاه، منصور را ترور کرد و بعد از آن فهمیدند که این قضیه اینجوری بوده است».^۴ البته ناگفته نماند که تولیت نقش اساسی در بیان ماجرای کاپیتولاسیون به امام و انقلابیون داشت و مدارکی را مخفیانه به آقای رفسنجانی می‌رساند. به نوشته بادامچیان^۵ «مرحوم آیت‌الله هاشمی با مرحوم حاج ابوالفضل تولیت در قم که فرد متمکن و مخالف رژیم شاه بود، ارتباطات گوناگونی داشت و کمک‌های مالی می‌گرفت. تولیت یک قبضه سلاح کمری نو داشت که آن را به آقای هاشمی داد و آقای هاشمی آن را به عراقی داد و عراقی خواست به حاج صادق امانی تحویل دهد که شهید امانی نپذیرفت و گفت امام فرموده‌اند که سلاح از کسی نگیرید یا بخرید یا بسازید. تولیت گفت: می‌فروشم و پولش را با آقای هاشمی حساب کرد. بنابراین، اسلحه جزو اسلحه‌های گروه جهاد مسلح قرار گرفت».^۶ تولیت به دلیل تلاش برای پیروزی انقلاب، انتظار داشت که جایی در نظام داشته باشد؛ مانند برگشتن به منصب تولیت حرم. خانم درباری در این باره می‌گوید: «تولیت مریض بود. قبل انقلاب که مدتی در تهران بستری بود و با مادرم ملاقات رفتیم در بیمارستان مهر. شاید اولین بار بود که طاهره خانم را می‌دیدم. خیلی متشخص بود. آمد، سلام علیک کرد. رفتیم تواتاق، تولیت همان جا روی تخت

۱. جمعی از نویسندگان، حضرت آیت‌الله سید شهاب‌الدین مرعشی نجفی به روایت اسناد ساواک، ۱۳۸۸، ج ۲، ص ۳۴۳.

۲. حاج سید جوادی و همکاران، دایره‌المعارف تشیع، ۱۳۷۵، ج ۱، ص ۷.

۳. به دلیل همکاری تولیت با گروه‌های اسلامی.

۴. مصاحبه با اقدس کاظمی (فرهنگی بازنشته و فعال در امور زنان)، ۱۳۹۹/۹/۲۷، در منزل شخصی، ساعت ۲۱.

۵. دبیرکل حزب مؤتلفه اسلامی.

۶. http://tarikhirani.ir/fa/news/5 (۱۴۰۰/۰۹/۲۶)

بیمارستان بود. بعد از آن هم آمد قم. مدتی در اینجا بود و باز بیماری او عود کرد.^۱ امام اصلاً موافق نبود که تولیت به آستانه برگردد؛ برای همین هیئت امنا گذاشت. سال ۵۷ که تولیت برگشت، روی ویلچر بود. رفت تهران و آمد قم، اما نماند و برگشت، چون دیگر ریاستی نبود و دوره عوض شده بود.^۲ نگذاشتند آخر عمر تولیت حرم بماند. جنازه ابوالفضل را بردند صحن آینه نماز خواندند و گفتند وصیت کرده تولیت که مرا ببرید بنیاد دفن کنید تا یادگاری باشد. من رفتم، تمام آنجا زمین بود. گفت آنجا دفنم کنید تا زمین های آنجا و خانه ها آباد شود. زمین ها را به مستحق ها و بیچاره ها بدهید. آقای احمد تولیتی گفت، هر کجا وصیت کرده، دفن کنید. زمین ها مال خودش بود. جوی گندم و یونجه بود (تمام جوی های آب موجود در آن مکان برای کشت گندم و جو اختصاص داده می شد)؛ آنجا زمین خاکی بود.^۳ ایشان که فوت کردند، وصیت کردند در همان زمین های خودشان در بنیاد دفن شوند.^۴ وی که فرزندی نداشت، سرانجام در ۵ مرداد ۱۳۵۸ بر اثر بیماری از دنیا می رود و بر طبق وصیت خود در مسجد قدس واقع در بنیاد به خاک سپرده می شود. البته آقای تولیت در زمان حیات خود مسجد تولیت در خیابان بوعلی کنار بیمارستان علی بن ابیطالب (ع) را می سازند و خواستند که بعد از مرگ در آنجا دفن شوند؛ اما مادر زن شان^۵ گفتند آقا، بیمارها حال شان بد می شود، مُرده ببینند و ایشان محل فعلی را انتخاب می کنند که آن موقع خارج از شهر بود و گندم کاری اطراف آن بود.^۶ قبر ابوالفضل تولیت قبلاً بلند بود و روی آن آیه ای از قرآن نوشته شده بود و عکس او هم بالای قبر بود که الان همه این نشانه ها نیست.^۷

۶. نتیجه گیری

بررسی شخصیت و کارنامه ابوالفضل تولیت نشان می دهد که وی از جمله مدیرانی بود که توانست با تکیه بر شخصیت فردی متین، صداقت اداری، و فهم دقیق از محیط مذهبی، در یکی از مهم ترین نهادهای دینی ایران نقش آفرینی کند. چنانکه از روایت ها و خاطرات به دست آمده برمی آید، تولیت آستانه حضرت معصومه (س) در دوره وی، به شکل معناداری با تنظیم دقیق مناسک آیینی، مراقبت از فضای قدسی،

۱. مصاحبه با زهره دربانی از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.

۲. مصاحبه با حسن گرمی (خادم افتخاری حرم و مطلع)، ۱۳۹۹/۷/۲۳، در مرکز اسناد آستانه حضرت معصومه (س)، ساعت ۱۰.

۳. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

۴. مصاحبه با زهره دربانی از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.

۵. مادر طاهره خانم.

۶. مصاحبه با زهره دربانی از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.

۷. مصاحبه با محمد توسلی (مقبره دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.

ساماندهی نیروهای خادمی و خدماتی، و نیز رفاه زائران و طلاب همراه بوده است. در تحلیل کیفی عملکرد وی می‌توان خدمات او را در چهار محور کلی دسته‌بندی کرد:

- (۱) نظم و انضباط اداری و سازمانی در آستانه،
- (۲) توجه به آراستگی محیط، بهداشت عمومی و رفاه زائران،
- (۳) پاسداشت مناسک و آیین‌های مذهبی و احترام به علمای دین،
- (۴) رفتار انسانی، کرامت‌محور و عدالت‌گرا در مدیریت نیروها.

از حیث کمی، چنانکه از گفتار همکاران و شاهدان برمی‌آید، میزان و تنوع خدمات تولیت در دهه‌های پیش از انقلاب (به‌ویژه دهه ۱۳۴۰ و نیمه اول ۱۳۵۰) سیر صعودی داشته و در این دوره بیشترین تلاش برای سامان‌دهی ساختار درونی آستانه و ارتقای شأن آن صورت گرفته است. با تحلیل تقویمی اقدامات وی و نسبت آن با فضای سیاسی - اجتماعی زمانه، می‌توان چنین فرض کرد که دوره تعامل مثبت وی با دستگاه حکومت (به‌ویژه در زمان اوج اقتدار دربار پهلوی دوم)، زمینه‌ساز انجام اصلاحات ساختاری و خدماتی بیشتری شده است؛ از جمله بهسازی خدمات عمومی، بازسازی برخی فضاهای داخلی حرم، و اهتمام به ظاهر و نظم ظاهری آستانه. با این حال، بررسی شواهد موجود نشان می‌دهد که افول تدریجی رابطه وی با نظام سیاسی در سال‌های منتهی به انقلاب (اواخر دهه ۱۳۵۰)، نه تنها از کیفیت خدمات وی نکاست، بلکه در برخی حوزه‌ها، نظیر رعایت شأن علمای دینی و تعامل محترمانه با طلاب و روحانیان، تقویت نیز شد. این امر می‌تواند نشان‌دهنده استقلال نسبی شخصیت او از فشارهای سیاسی و وفاداری اش به شأن قدسی آستانه باشد. نکته قابل توجه این است که خدمات مذهبی وی نه تنها در طول دوره مسئولیت تداوم داشته، بلکه حتی در سال‌های متأخر - با وجود تحولات سیاسی و افزایش چالش‌ها - تغییری در التزام او به حفظ حرمت مکان مقدس و مناسک دینی رخ نداد. به نظر می‌رسد که استقلال شخصیتی، ادب، و باور قلبی او به قداست آستانه، اجازه نداد که اقتضانات بیرونی در رفتار درونی او خللی وارد کند. در نهایت، می‌توان گفت که ابوالفضل تولیت نماینده‌ای شایسته از نسلی است که در سکوت، بدون داعیه سیاسی یا منزلت حوزوی، با کار مداوم، ادب رفتاری، و پرهیز از خودنمایی، در خدمت فضای دینی قرار گرفت. تحلیل کیفی و زمانی کارنامه وی نشان می‌دهد که وی نه تنها حافظ نظم و شأن آستانه بود، بلکه خود نیز به مثابه «آستانه‌دار حرمت» در حافظه تاریخی شهر قم باقی ماند.

منابع

- آقابابائی، رضا؛ قریشی، حسن (۱۳۸۴). *آثار تاریخی و فرهنگی قم*. قم: نشر زائر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۹۸۸ م). *فتوح البلدان*. بیروت: دارالمکتبه الهلال.
- بنایی، علی (۱۳۹۰). *قم‌شناسی*. قم: نور مطاف.
- پسندیده، سید مرتضی (۱۳۸۰). *آیت‌الله پسندیده به روایت اسناد ساواک*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
- جمعی از نویسندگان (۱۳۸۸). *حضرت آیت‌الله سیدشهاب‌الدین مرعشی نجفی به روایت اسناد ساواک*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ج ۲.
- حاج سیدجوادی، احمد و همکاران (۱۳۷۵). *دایره‌المعارف تشیع*. تهران: نشر شهید سعید محبی، ج ۵، ۱.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۷۲). *آنچه گذشت... نقشی از نیم‌قرن تکاپو*. تهران: معین.
- رضایی، حمید (۱۳۸۴). *تاریخ متولیان آستانه مقدسه حضرت معصومه (ع)*. قم: زائر.
- روزنامه استوار*، شماره ۱۳۷۲، ۱۳۳۵/۵/۱۱.
- روزنامه استوار*، شماره ۱۵۱۹، ۱۳۴۳/۱۰/۱۸.
- روزنامه استوار*، شماره ۶۷۳، ۱۳۲۴/۴/۲۱.
- روزنامه استوار*، شماره ۶۷۴، ۱۳۲۴/۴/۲۸.
- روزنامه کیهان*، شماره ۱۰۷۶۸، ۱۳۵۸.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران. *مصاحبه با احمد صدر حاج سید جوادی*. ۱۳۸۵/۱۱/۲۴ - ۱۳۸۶/۴/۷، جلسه هفتم.
- شیفته، نصرالله (۱۳۲۷). *نمایندگان ملت*. تهران: نشر علمی.
- طاهر احمدی، محمود (۱۳۸۳). *خاطرات ابوالفضل توکلی بینا*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- عباسی، مهدی (۱۳۹۱). *تاریخ تکاپو و عزاداری قم*. قم: نور مطاف.
- عباسی، مهدی (۱۳۹۲). *تاریخ معارف قم*. قم: نور مطاف.
- فوران، جان (۱۳۷۸). *مقاومت شکننده*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا، چاپ دوم.
- قربانی، حسین (۱۳۹۵). *نقش سیاسی - اجتماعی سید ابوالفضل تولیت در روند پیروزی انقلاب اسلامی*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. پژوهشکده امام خمینی.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۲). *مصلح و نبرد قدرت*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا، چاپ دوم.
- مدرسی طباطبایی، سید حسن (۱۳۳۵). *تربت پاکان*. قم: مطبعه مهر، ج ۱.
- مشروح مذاکرات مجلس ملی* (۱۳۳۱). دوره ۱۷، جلسه ۴ و ۵.
- مصاحبه با اقدس کاظمی (فرهنگی بازنشسته و فعال در امور زنان)*، ۱۳۹۹/۹/۲۷، در منزل شخصی، ساعت ۲۱.
- مصاحبه با آقای حاج حبیب‌الله حسینی والیجری (مطلع)*، ۱۳۹۹/۹/۲۹، در منزل شخصی، ساعت ۱۹.
- مصاحبه با حسن گرامی (خادم افتخاری حرم و مطلع)*، ۱۳۹۹/۷/۲۳، در مرکز اسناد آستانه حضرت معصومه (س)، ساعت ۱۰.

- مصاحبه با رضا خجسته (مسئول قنات سالاریه)، ۱۴۰۰/۹/۲۰، در باغ سالاریه، ساعت ۱۷.
- مصاحبه با زهره دربان‌ی از بستگان تولیت، ۱۳۹۹/۹/۲۹، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه قم، ساعت ۱۶.
- مصاحبه با محمد توسلی (مقبره‌دار حرم)، ۱۳۹۹/۹/۲۵، در منزل شخصی، ساعت ۹.
- معادیخواه، عبدالمجید (۱۳۸۷). جام شکسته. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- ناصرالشریعه، محمدحسین (۱۳۵۰). تاریخ قم. به قلم علی دوانی. قم: دارالفکر، چاپ سوم.
- وفائی، عبدالوحید (۱۳۷۳). سیمای قم. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.

<http://tarikhirani.ir/fa/news/5> (۱۴۰۰/۰۹/۲۶)